

Kelet-nyugati átjárók 1.
A különbözőség filozófiája,
poétikája és politikája,
szerk. Fenyvesi Kristóf – Kasznár
Veronika Katalin – Orbán Jolán

A különbözőség filozófiája, poétikája és politikája alcímű tanulmánykötet a *Találkozó a Balkán kapujában* című Pécssett megrendezett konferenciasorozat első kötete. Bár a *Kelet-nyugati Átjáró*-projekt, melynek a konferenciasorozat is része volt, 2007 és 2010 között a Pécs2010 – Európa Kulturális Fővárosa program keretében került megrendezésre, kár volna a könyvet csupán e körülmény tükrében vizsgálni. A sorozat első kötete önmagában is fontos kultúratudományi szempontok megvitatását kívánja és kínálja.

A kötet előszava leginkább a konferenciák koncepciójának felvázolásával igyekszik a kiadványra vonatkozó szerkesztői szándékokat is összefoglalni. A könyv elolvasása után azonban egyértelművé válik, hogy a két megnyilatkozási forma mégsem azonos szempontokat követ. Az első oldalakon a konferencia előadásaira vonatkozóan az olvasható, hogy azok három aspektusból közelítettek a kijelölt témához, azaz Közép- és Délkelet-Európa, valamint a Balkán viszonyának újraértelmezéséhez. A három szempont: a *különbözőség*, a Kelet-Nyugat viszonyát újraértelmező diskurzusok kontextusának, valamint konkrét irodalmi szövegek előbbi két aspektus alapján történő vizsgálata. Annak ellenére, hogy a kiadvány „a konferencián elhangzott vagy a konferenciára küldött tanulmányok és esszék tematikus szempontok alapján szerkesztett” változata (6.), a konferenciasorozat első kötete nem e három elv, hanem a választott alcímnek megfelelően, a *különbözőség* filozófiájának, poétikájának és politikájának bemutatása alapján szerveződött. A tanulmánykötet részeit ebbe a sorrendbe szervezték, minden résznek tehát a *különbözőséget* állítva, esetenként inkább csak sugallva, a középpontjába. A szövegek jellegét tekintve azonban az alcímekben megjelenő szerkesztői koncepció nem valósult meg teljesen. A tanulmányok, esszék arról szólnak, amit az előszó a konferenciák témáiként jelölt meg: fogalomtisztázásról, szövegelemzésekről, s ezek által Közép- és Délkelet-Európa, de leginkább a Balkán viszonyának újraértelmezéséről. A szerkesztés miatt sok, amúgy összefüggést mutató szöveg került egymástól távol, amin talán a részek sorrendjének megváltoztatása is segített volna: a *különbözőség* filozófiáját és politikáját taglalók jobb lett volna, ha egymást követik. Így, bár a kötet egészébe illeszkedik, mégis az utóbbi záró rész erőtle-

nebbnek tűnik, mint az azt megelőző kettő. Jelen megoldással a kötetet is az jellemzi, ami az M. Császár Zsuzsanna és Hasanović-Kolutác Andrea szerzte írás szerint a kiadvány (egyik) választott tárgyát, a Balkánt: „a sokszínűség, a mozaikosság és az átmenetiség”. (269.)

Bár a sokszínűség – akár a tematikát, akár a műfajokat érinti (jelen kötetnél mindkettőt) – önmagában nem feltétlenül hibája egy tanulmánykötetnek, a *Kelet-nyugati átjárók 1.* című kiadványnak azonban mégis mintha ez jelentené a gyenge pontját. Ahogy jeleztem, a kötet sem témáját, sem műfaját tekintve nem egységes. Már az előszóban megfogalmazott szándék is sejteti: a szerkesztők és a szerzők talán túl sokat is vállaltak, amikor a *különbözőség* filozófiájának, poétikájának és politikájának vizsgálatát egy olyan igencsak összetett jelenség felülvizsgálatával kötötték egybe, mint a Közép- és Dél-Kelet-Európa, valamint a Balkán viszonya. Ugyanakkor kétségtelenül igazuk van, amikor azt mondják: „[a]z újraértelmezés önálló erőfeszítéseket igénylő munka, kockázatos tevékenység [...]” (8.), s további elodázások helyett valahol végre el kell(ett) kezdeni foglalkozni ezzel a témával. Nenad Popović *Európa rémálma: a Balkán* című, kötetzáró írásában a Balkánt egy Európát ért csapásként vizionálja, megfogalmazása szerint „a Balkán nem más, mint feneketlen kút, elhanyagolt hátsó kert.” (286.) A *Kelet-nyugati átjárók 1.* kötet ehhez az elhanyagolt hátsó kerthez kíván csapást vágni, amit majd kertépítészeknek kell bejárhatóvá tenni. Vagyis a konferenciasorozat első kötete nem nyújt és nem is nyújthat teljes megoldást a felvetett kérdésekre, mindenképp további munkákat kíván és ösztönöz.

A Fenyvesi–Kasznár–Orbán trió által szerkesztett kötet remekül *használható* annak köszönhetően, hogy alapvető fogalmakat jár körbe, és a kijelölt viszonyok definiálása érdekében komoly kultúratudományi elméleteket mozgósít, mutat be. Nagyon fontosnak tartom rögtön az első részt, A *különbözőség filozófiája* című összeállítást, ezen belül is kimondottan az első szöveget, Richard J. Bernstein írását. A *meg nem történt beszélgetés. Derrida/Gadamer* című tanulmány arra mutat rá, hogy a *különbözőség* vizsgálata, bár talán „alkalmazott tudományágnak” tűnik, mégsem nélkülözi az irodalomelméleti és filozófiai megalapozottságot. Ha úgy tetszik, ez a nyitás hitelt és szakmaiságot előlegez meg a kötet további írásainak is. Olyan alapvető fogalmak jelennek meg itt, melyek aztán a kötet egészét átjárják. Ilyen fogalom például a *párbeszéd*, a *megértés–félreértés*, természetesen a *különbözőség* és az *azonosulás*. Ezt a felvezető, megalapozó tanulmányt követik azok, melyek már a megismertetett szempontok alapján igyekeznek a különböző fogalmakat tisztázni, újraértelmezni. Az elemzésekben olyan érdekes és elgondolkodtató párhuzamokat mutatnak be a szerzők, mint az EU és az USA felépítése közöttit Heller Ágnes vagy az Osztrák–Magyar Monarchia és Jugoszlávia közöttit Thomka Beáta. A fogalomtisztázásnak többször is kiemelt oka az Európai Unió léte, működése és a globalizáció. Ezek „olyan új környezeti tényezők, melyek a politikai cselekvés elveinek és a nemzet fogalmának is új megfogalmazását teszik szükségessé.” (66.)

A tanulmánykötet elolvasása után egyértelműnek tűnik, hogy általános és örökérvényű fogalmakat az újragondolásokat követően sem kap az olvasó – nem kaphat. Hiszen ezek állandó viszonyban állnak egymással, bármelyik oldal változása újrafor-

málja a másikat is, s ahány szempontból közelíthető meg az egyik, a másikat is annyiszor kell újragondolni. Egyértelműen más Európáról beszél Thomka Beáta, aki írásában leginkább a „nyugathoz”, még gyakrabban, leszűkítve, a német művelődési kontextushoz viszonyítva vizsgálja a magyar művészeti produkciókat, s más Európáról ír remek és elgondolkodtató esszéjében Popović. A Balkán többféleképpen is lehetséges értelmezésére, meghatározására történeti szempontból többen is kitértek. A magyarok számára azért lehet nagyobb jelentősége ennek a térségnek egész Közép-Kelet- és Dél-Európán belül, mert Magyarországgal többszázados történelmi múlt köti össze, továbbá „az európai képzelet kezdettől fogva az egzotikus másikba vetítette ki saját tiltott vágyait és félelmeit.” (106.) Popović úgy fogalmaz: „Nyugat-Európa modern fóbiái [...] inkább egyfajta posztraumatikus stressz-szindróma tünetei.” (288.) A Balkán definiálásában a szerzők kiindulópontja többnyire egyezik: a vitathatatlanul létező negatív sztereotípiákat próbálják magyarázni, cáfolni, ismertetni. Azonban olyan írás is van, nevezetesen Kálmán C. Györgyé, amely határozottan felhívja a figyelmet e térség egyik államalakulatának a politikai okokból adódó „nyugatitására”, vagyis azt a kort idézi, amikor a jugoszláv kultúrpolitika olyan nyugati filozófiai, irodalomtudományi írások fordítását, hozzáférhetőségét biztosította, melyek más környező országokban tiltott szövegnek minősültek. „A délszláv államok (Jugoszlávia) kultúrája [ekkor tehát] sokkal inkább tartozott a »nyugat« területéhez, mint a »szocialista táborhoz.«” (173.)

Ahogy már volt róla szó, a terület definiálása mellett a *különbözőség* jelenségét is leginkább a Balkánnal kapcsolatban vizsgálták, tekintve, hogy alapvetően többnemzetiségű területről van szó, ahol ezek a különböző nemzetiségek évekig egy ország határain belül léteztek. Olyan további, egyre specifikusabb fogalmak kerülnek elő a kötetben, mint az *internacionalizmus* és *kozmetopolitanizmus* (melyek különbségét Aleš Debeljak meggyőzően mutatja be tanulmányában), valamint a Balkánról beszélve megkerülhetetlen fogalomnak bizonyul a *nacionalizmus* is, legfőképpen a kilencvenes években kirobbant délszláv-háborúk miatt. „A legtöbb Jugoszláviában élő számára [...] leginkább vonzóvá [...] az irracionális rostán áthaladt nacionalizmus vált.” (79.) A 20. században a magyar kultúra talán épp az egykori Jugoszlávia révén került a Balkánnal szoros kapcsolatba (s van a mai napig), ám kérdés, hogy ez a kapcsolat (legyen földrajzi, politikai vagy kulturális), mennyire reflektált a magyar kutatók részéről. Bár a trianoni döntés értelmében több oldalról is magyarlakta területeket csatoltak a Balkánhoz is sorolható országokhoz, ezeknek helyzete alig-alig kerül szóba a kötet írásaiban. A konferenciára látogatók és a kötet szerzői között is több külföldi név szerepel, „Szarajevótól New Yorkon át Kiotóig a világ minden tájáról”. (9.) Ez egyfelől igazolja Thomka Beáta meglátását, miszerint „változatos összetételű régióink alapkérdéseit illetően nem állunk egyedül a világban” (133.), s így kétségtelen, hogy az *alapkérdések* tisztázásához a véleménycsere biztosításával jelentősen hozzájárulhatnak. Másfelől azonban a *Kelet-nyugati átjárók 1.* e nemzetközisége mutathat hiányosságot is, mely nem feltétlenül, vagy nem kizárólag a tanulmánykötet, hanem általában a magyar irodalom- és/vagy kultúratudomány hiányossága lehet. Megdőbentő, ugyanakkor mindenképpen figyelmeztető és felhívó erejű az a (szintén Thomkánál

olvasható) kisebbségkutatást jellemző helyzet, mely szerint „[v]ajdasági kutatásokról [a szerzőnek] nincs tudomás[a], ellenben a Romániához tartozó Bánságban német és finn kutatók kiterjedt [...] vizsgálódásokat folytatnak.” (135. – Kiem. Sz. M.)

Ahogy minden eddigi terület és fogalom, úgy a magyar kultúra esetében sem kerülhető el a *különbözőség* vizsgálata, s a tanulmánykötet egyes írásai tartalmaznak is erre vonatkozó fontos szempontokat. Mindenképpen időszerű lenne annak elfogadása például, hogy épp a területi tagoltság miatt maga a magyar kultúra és „a különféle magyar kulturális környezetek sem egységesek.” (143.) S éppen e többszörös átmenetiség miatt lenne indokolt, hogy „az egységesnek és egynyelvűnek feltételezett nemzeti hagyomány fogalma [is] módosuljon.” (137.) A magyar nyelvű kultúrák közti különbségekre legnyíltabban Orcsik Roland markáns kérdése utal: „Miben különbözik a symposionista szerzők irodalmi nyelve a magyarországi magyar szerzőkétől?” (157.) Orcsik Roland az amúgy Domonkos István nyelvváltásáról írt érdekes tanulmányában az idézett kérdésre egy szempontból, a symposionistákéból ad választ. Írásának erénye inkább a témaválasztása: Domonkos István keveset vizsgált szerb nyelvű kötetének, a *prevodi trajanja* címűnek a nyelvezetét vizsgálva a *fordítás* kultúráközi és nyelvi értelmezését taglalja.

A Balkánról beszélve a tanulmánykötet két szomszédos magyarlakta területtel foglalkozik kiemelten: Vajdasággal és Erdéllyel. Bár Kálmán C., Thomka és Orcsik is foglalkozik az egykori jugoszláv kultúrával, a kötetben a vajdasági térség jelenléte korántsem olyan erős, mint Erdélyé. Utóbbiról szerepel olyan írás, amely *Erdélyen keresztül* beszél általános jelenségekről, mint Biczó Gábor szövege, melyben a szerző a kontaktzóna „módszertani és elméleti jelentőségét” igyekszik körülírni és bemutatni, de olyan dolgozatot is tartalmaz a kötet, amely nélkülözi az *különbözőséggel* kapcsolatos összefüggések kiemelését, megrajzolását, holott értelmezéstől függően természetesen tartalmaz ilyet. Ez a szöveg, Berszán Istváné, éppen a kapcsolódások és reflexiók hiánya miatt kevésbé illeszkedik a kötetbe. A Bodor Ádám elbeszéléseiről írt elemzés önmagában érdekes, és a Bodor-recepció számára újszerű észrevételeket tartalmaz, de a kötetben szereplő írásoktól óhatatlanul különáll féltudományos, helyenként patetikusként tekinthető hangvételével. Sem tárgyilagos tanulmánynak nem tekinteném, sem például Erica Johnson Debeljak, vagy Veera Rautavuoma vállaltan személyes élményeket és tapasztalatokat felmutató írásaihoz hasonló módon megírt esszének.

Erdélyről – számomra – meglepőbb szempontot M. Császár Zsuzsanna és Hasanović-Kolutác Andrea közös írása rejt. Egy középiskolások körében végzett felmérés eredményeit mutatják be, mely során a Balkánnal kapcsolatos kérdéseket tettek fel a diákoknak. Az első kérdésük: „mely országok tartoznak a Balkánhoz?” Mindenképpen érdekes, ahogyan a Romániát megnevező válaszok csekély számát magyarázzák a szerzők. „Románia kisebb találati aránya [...] az erdélyi magyarsággal érzett sorsközösséggel jól magyarázható. Ebben a gondolkodásban viszont tetten érhető az a magatartás [mely szerint], »a Balkán mindig rajtunk kívül esik«, tehát ebben a kontextusban a magyarlakta területeket magába foglaló Románia nem tartozik a Balkánhoz.” (280.) Tíz sorral feljebb az amúgy szintén magyarlakta területeket magukban

foglaló Szerbia és Horvátország kommentár nélkül, a legtöbb válasszal, egyértelmű módon balkáni területnek bizonyult. Ezek alapján a Románia kapcsán emlegetett magatartás mégsem tűnik általánosíthatónak, ugyanakkor a szövegből nem derül ki, hogy a különbségtétel tudatos-e, hiszen csak Erdély jelenik meg magyarul, szomszédos országhoz tartozó, esetlegesen balkáni területként. S engem sem az említett magatartás jellemez, vagyis nem az a kérdés, hogy Szerbia és Horvátország miért tartoznak a Balkánhoz, hanem az, hogy ezen országok esetében miért nem reflektált az ottani magyarsághoz való viszony. Általában a határon túli magyar területekről szóló diskurzusokban nem ritka, hogy a határontúliség fogalmát és lokalizáltságát Erdély majdhogynem teljesen lefedi. A szintén ebben a tanulmányban emlegetett oktatás sem nagyon javít a helyzeten (egyelőre), holott „a magyar társadalom Balkánképét [az] alapozza meg, ez a kép a későbbiekben csak egyszerűsödhet, jobb esetben árnyalódhat, de [...] gyökeresen nem változik.” (284.) A szerzőpáros szintén a közoktatásra vonatkozóan tesz fel olyan kérdést, amely a tanulmánykötetre is érvényesnek tekinthető: „felismeri-e a balkáni-magyar kapcsolatok fontosságát, illetve az összefüggések felvázolásán túl vállalkozik-e egy komplex kép megrajzolására.” (275.) A *Kelet-nyugati átjárók 1.* című kötetrel kapcsolatban a kérdés első felére egyértelmű igen a válasz, a második felére azonban nem. Viszont az nagyon fontos eredmény, hogy a balkáni-magyar viszonyokkal és a *különbözöttség* kapcsolatban megkerülhetetlen szempontok megvitatását kezdeményezik, s tekintve, hogy a Közép-Kelet-Európát és a Balkánt érintő kutatások Magyarországon még igencsak gyerekcipőben járnak, a Jelenkor által kiadott kötet valóban irányt mutató. Mindezek alapján – sorozatkezdő kiadványról lévén szó – a következő kötetek szakmaiságát és innovativságát is joggal várhatja el az olvasó. Valamint talán azt, hogy kevesebb elírással találkozzon a továbbiakban. A kisebb, ám zavaró hibák mellett vannak kimondottan kellemetlen elírások is, a 148. oldalon például Ricœur nevéből Ricšur lett. Formailag azonban a kötet precíz, a szerkesztők jelzik szövegek pontos megjelenési helyét, valamint a szerzők egy-egy mondatos bemutatása sem marad el.

Elméleti kötet tehát a *Kelet-nyugati átjárók 1.* Egy kézikönyv, melynek használatával a megkezdett kutatások folytathatók és mindenképpen folytatandók. A jobbára még felfedezetlen tudományterületen vágott csapáson haladva a további, részletesebb munkákhoz a több írásban is említett *jártasság* megszerzése válik lehetségessé és szükségessé. „A dolog nem szuperolvasói képességeken múlik, hanem inkább azon, hogy mennyire vagyunk hajlandók jártasságot szerezni egy olyan mozgástérben, amelyben kevésbé, esetleg egyáltalán nem vagyunk jártasak.” (179.) Egy lehetséges irányt világosan megmutat a Fenyvesi Kristóf, Kasznár Veronika Katalin és Orbán Jolán által szerkesztett *Kelet-nyugati átjárók 1.* című kötet.

(*Jelenkor*, Pécs, 2011.)